

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, İSTANBUL UNIVERSITY

17 AGUSTOS 1988

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

REVIEW OF THE İNSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR—QUARTERLY

Müdür — Editor

PROF. DR. ZEKİ VELİDİ TOGAN

CİLD — VOL. I.
CÜZ — PARTS 1-4
1953

İbrahim Horoz Basımevi
İSTANBUL
1954

MUSA CARULLAH

1875 - 1949

HAYATI, FELSEFESİNDEN BİR KAÇ ÇİZGİ, ESERLERİ

Rahmetli Musa Carullah, son asır Türk tefekkür tarihinin büyük simalarındandır. O bütün ömrünü Kur'an'ın pak ve derin kaynaklarından insanlara hayat usaresi vermeğe hasretti, bu kaynaklara inebilmek için çağdaş ilimlerle islâmî ilimleri ve Kur'an dili arapçayı çok iyi kavramak lâzımdı. O, bu üçüz temele sahib idi.

Hayatı:

Musa, 21.12.1875 de Azak Kalesi (Rostovna Donu) nda doğdu. Babası Carullah, anası Fatıma'dır. Baba dedesi Kiyki köyünden Abdulkerim Devliken adında zengin bir zattı. Bunlar eski Nogayların «Altovul» (Altı Oğul) uruğundandırlar.

Carullah, Kiyki köyünün imamı ve medrese sahibi Şeyh Habibullah'dan medrese dersleri (arapça, farsça, diniyat) okudu ve onun kızı Fatıma ile evlenerek ticaret maksadile köyden ayrılıp Azak (Rostof) da yerleşti, ve başarılı bir tüccar oldu. Oradaki müslüman cemaatine imamlık ta ediyordu. Carullah'ın burada Muhammed Zahir ve Musa adlarında iki oğlu oldu.

Fatıma Hanım da eski ve asil bir Türk sülâlesine mensuptu. Babası Habibullah Hazret'in babası da Bektimir adında zengin bir zattı, ve yukarı dedelerinin adı «Begi» idi.

Babasının ölümünden sonra Fatıma Hanım iki oğluna da hem rusça hem islâmî ilimler tahsil ettirdi. Bu sebepledir ki, Musa Bey sonraları arapça neşrettiği eserlerinin bazıını «İbn Fatıma» imzasile yayınladı. Meselâ «Nizâm al-taqvîm fi'l-İslâm», ile «Nizâm al-nasi' 'inda'l-^larab qabla'l-İslâm», nam eserleri İbn Fatıma imzasiledir.

Musa rus ilk mektebini bitirdikten sonra «teknik lise» (Riyalonye uçelişçe) ye devama başladı. Fakat annesi onu bu mektepten alıp Kazan'a medrese tahsiline yolladı. Musa buradaki medrese tahsilini beğenmedi. Geri alınmasını annesinden rica etti. 1890 da geri dönüp önce ayrıldığı teknik liseye girip bitirdi. Liseyi bitirince üniversiteye gitmeyip İslâm ilimleri tahsili için Buhara'ya gitti. Burada dört sene kalarak İslâm ilimlerle beraber fars edebiyatını öğrendi.

Annesini ikna ederek tahsil için İstanbul'a geldi. İstanbul'da «Mühendis Mektebi» ne kaydolunduğu halde hemşehrisi Musa Akyığıtzade'nin teşvikile bu mektebi bırakarak islâmî ilimlerde derinleşmek üzere Mısır'a gitti. Mısır'da Muhammed Abduh ile görüştü. Mısır'da bir müddet şahsî tettebbüllerde bulunduktan sonra Hicaz'a gidip orada iki yıl kaldı. Sonra Hindistan'a gidip Hind âlimleri ile görüştü. Sonra yine Mısır'a dönerek üç yıl kadar «Kur'an tarihi», ve «Kur'an ilimleri», üzerinde çalıştı. Nihayet 1904 te annesinin yanına Azak'a

döndü. 1908 de annesi ölünce Musa Hukuk Fakültesine yazılmak üzere Petresburg'a gitti. O sırada Rus ihtilâli dolayısıyla 1905-1906 da arkadaşı Abdurrahîd İbrahim ile beraber arapça "Al-Tilmîz," gazetesini idare etmiştir. Yine o sırada Kazan'ın Çistay (Çiştopol) kasabasında Zakir-işan adında bir şeyh'in asri terbiye görmüş kızı Esmâ Hanımla evlendi. 1911 de Husayniye Medrese müderrisliğine davet edilmiştir. Fakat oradaki imam ve müderrislerle fikir ayrılığı sebebiyle altı aydan fazla kalamadı. Petresburg'a dönüp "Emanet," adında bir matbaa kurdu. Eserlerini basmağa başladı.

Bolşeviklik gelince "Dinsizler Cemiyeti," Musa Carullah'ı münakaşaya davet ederek kendisile ve dinle alay ettiler. 1920 de Taşkent'de tevkif edilerek onbir ay hapiste yattı. Sonra Rusya islâmlarına dair Berlin'de basılmış olan bir eseri yüzünden üç ay daha hapiste kaldı (1923).

Musa Bey 1926 da Mekke'de inikad eden Dünya İslâmları Kongresi (al-Mu'tamar al-İslâmî) ye katılmak üzere, diğer bazı Rusya Türk âlimleri ile birlikte Hicaza geldi, gidiş ve dönüşünde bir müddet İstanbul'da kaldı. Fakat bu seyahati ona karşı yapılan takibatın bir daha artmasına vesile oldu. Nihayet Musa Carullah 930 Aralık ayında Fergane'ye gelip gizlenerek Kaşgerli tüccarların yardımıyla Kaşgere geçti. Bu Kaşgerli tüccarlar onun Petersburg'da kurmuş olduğu matbaasına ötedenberi yardım ediyorlar ve Sovyetler devrinde de ona devamlı muavenette bulunuyorlardı. Bu defa onların yardımıyla Berlinde bir matbaa açarak ilmi neşriyatına devam etmek ve hayatını temin etmek istedi. Bu maksadla 1931 Şubatında Kaşgerden hareket ederek, şimali Tibet, Pamir yoluyla Afganistana ve oradan da Hindistan yoluyla İstanbul'a geldi. Sonra 1932 de Berlin'e gidip yerleşti ve bazı neşriyata da başladı. Fakat Kaşgerde siyasi vaziyet karışıp oraya Sovyet orduları girip oranın müslüman Türk zenginleri mal, mülklerini bırakıp Hindistana kaçmak mecburiyetinde kalınca Musa Beyin Berlindeki neşriyat işleri de geri kaldı. Sonra 1935-37 senelerini Mısır, İrak ve İranda geçirdi. 1938 de Tokyo imamı Abdülhay Kurban Ali'nin davetlisi olarak Japonyaya gelerek bir müddet orada kaldı. 1939 da İkinci Cihan Harbi başlayınca Japonyada kalmayı münasip bulmayıp Afganistanda yerleşmek maksadıyla Hindistana geldi. Fakat burada da karşısına İngilizler çıktı. Onlar onu Afganistanda yerleşerek Japonya lehine propaganda yapabilir diyerek oraya geçmek üzere iken yakaladılar ve Pişaverer hapishanesine attılar. Burada bir buçuk sene hapiste kaldıktan sonra Behupal hükümdarı Muhammed Hamidullah Han, kendi sarayında nezareti altında kalmak şartile İngilizlerin hapishanesinden kurtardı. Sarayda senelerce kaldı. Sonra Bombay'a gidip bazı eserlerini neşretti.

Hapisler, takipler, Hindistan iklimi Musa Carullah'ın sıhhati üzerinde fena tesirler yapmıştı. 1948 de Hindistan'dan Türkiye'ye döndü. Türk vatandaşlığına girdi. Kışın, havası iyi gelir diye 1948 sonlarında Mısır'a gitti. 29 Ekim 1949 da yetmiş dört yaşında Kahire'de bu fanî âleme gözlerini kapadı. Allah rahmet eyleye.

Felsefesinden bir kaç çizgi:

Akıl: Eski klâsik medeniyetlerden müdevver ilim ve felsefeyi hıristiyan âlemi afazozlamıştı. Fakat Bağdad sarayı o ilim ve felsefeyi koynuna alıp itina ile beslemeğe başladı. O devir; İslâm ümmetlerinin "Beşerî medeniyet liderliği," zamanıdır, ki milâdî sekizinci asır ortalarında on üçüncü asır ortalarına kadar

devam eder. O devirdeki İslâm medreseleri hem klâsik medeniyetlerden devir aldıkları ilim ve felsefeyi, hem islâmî ilimlere, hem de onları birbirleriyle kaynaştırmağa çalışıyorlardı. Fakat gitgide ilim ve felsefedan hıristiyanlık âleminde vaktile rahiblerin yaptıkları gibi vazgeçerek yalnız din ilimleriyle, üstünkörü, meşgul olmağa başladılar. Din ve ilim ikiz hemşiredir. Birinin bulunmadığı yerde diğerrinin de özü bulunmaz. İlim ile atbaşı gitmeyen din, çok geçmeden taassup ve hurafelere boğulur kalır. İşte hıristiyanlıktan sonra İslâm'ın başına gelen de bu oldu.

Artık dört mezhep kurucusu çapında büyük adam yok diye onuncu asrın sonlarında "ictihad kapısı kapandı," demeğe başladılar. Bu aslâ doğru değildi. Zira "ictihad kapısı kapandı," demek dinî meseleler üzerinde akla ve ilme dayanarak derin düşünmeyi yasak etmek demektir. Bu İslâm'ın ruhuna aykırıdır. Zira Kur'an akla büyük bir yer verir:

Anfâl suresi ayet 22: Allah yanında mahlukların en kötüsü, kulağı varken hakkı işitmeyen, dili varken hakkı söylemeyen sağır ve dilsizlerdir ki bunlar hakkı düşünüp taakkul etmezler.

Hazreti Muhammed de şöyle buyurmuştur:

"Din ile akıl birdir, akli olmayanın dini de yok demektir,, "Allah akli yerinde olmayan mümini sevmez,,

Musa Carullah rasyonalist bir filozoftur. Akıl hakkında şöyle der: "Sağlam akıl, pak vicdan en mühim, en ulvi Tanrı armağanıdır. Gökleri ve yerleri teshir etmiş insan akli hem varlık âlemini hem onu var edeni içine alabilmiş pak vicdan bu iki nur insana ihsan kılınmış ise taklid levsi ile kirletebilmek için yahud iman ismi kâzibi verilmiş zulmetle o nurları söndürebilmek için ihsan kılınmış değildi. Belki amel ve fikir faziletlerinde insana rehber olmak için hem de hareket yollarını devamlı olarak tenvir için ihsan kılınmıştı. Yine o diyor:

"Bana göre hakikati tebeyyün etmemiş bir meseleyi itikad etmek açık surette malum olan hakikati inkâr gibidir. Buna göre eski yeni kusurlarımızdan serbestce bahsedebiliriz. Görmek öz gözümüzle, bilmek öz dimağımızla olur ise bizim hakikatte kıymeti dar hakikat, yalnız öz amelî fikriyemizle hasıl olan hakikat olabilir., (Uzun günlerde ruze, s. 64)

Geriliğin sebepleri :

Musa Carullah'a göre İslam dinini dökülmüş kalıplar halinde kalmağa «müfessirlerin, kelamcılarının, fakihlerin tasavvufcularının muayyen ve mahdud bir zaman için muteber olması lazım gelen hükümleri bütün zamanlar için muteber saymak istemeleri,, sebep olmuştur.

Gerçi şeriat naslarının muasır hayat ihtiyaçlarına yetemeyeceğini o da kabul ediyor. (Ruze. s. 172). Fakat «nas» ları Kur'an ve sahih hadislere münhasır kılarak azaltmak ve bunları da muhtelif zamanların ihtiyaçlarına müsait hükümler verdirecek genel esaslara ifrâğ etmek ister.

Bu işte mâlikî fukahâsından Endülüs'lü İbrahim b. Musa al-Şatibî'yi örnek edinir, ki bu zat «Hükümleri naslardan çıkarmaz, hayatın ta kendisini içtihad menbai» olarak alır. Musa Carullah der ki: Böyle yapılmadığı için hayat yürüyüp ilerledi, fakihler geride kaldı.

Halife Me'mûn zamanından sonra «ictihad» durdurulunca, yani akla bukağı vurulunca bunun amelî hayattaki başlıca tepkisi şunlar oldu:

1. Teşebbüs yolundan yanlış bir tevekkül ve zillete sapmak.
2. Kaza ve kadere yanlış mana vererek yüksek emel ve amellerden uzak düşmek.
3. Fikir hürriyetini köstekleyerek aklı felce uğratmak.
4. Güzel sıfatlara değer vermekle gözleri güzel eserleri görmeden, kulakları güzel müzikten mahrum edip, kalpleri yüce duyguları sezmez bir hale düşürmek- ve bunun neticesi olarak gönülleri aşağı şeylere döndürmüş olmak,
5. Günün efendilerine tezellül ve dalkavukluk ede ede izzeti nefsi kaybetmek.
6. Pintiliği iktisad esası gibi kullanarak, terakkiyatta mühim âmil olan rekabeti hased yapmak.
7. Kadınlara içtimaî hayatta yer vermemek. (*Uzun günlerde ruze*, s. 200)

Din:

«Hayat-ı insaniyede din en mühim bir rükündür. Zira insanların her hareketi dinlerine yani kalplerinin selametine bağlıdır. Kalbi pak insanın her işi pak olur. Kalp selim olursa o vakit insanın kasd ve iradesile vücuda gelmiş şeylerin her biri sâlim olur. İnsanların kalbinde bir fesad bulunursa hareketi de o nisbetle fasid olur. İnsanın a'mâl-i zahiresi kalbinin tercümesidir., Her bir insan her bir işte imanına göre hareket eder. Hayatın güzelliği kalbin, itikadın güzelliği ile olur.,»

«Emaneti, adaleti emreden Allah'ın varlığına iman iktizasile insan, emanet ve adalet yolundan ayrılmayarak yaşar Ruhun bekasına, a'mâlin neticelerine iman eden insan her halde nefsin tekemmülüne sayeder, rezailden çekinmeğe var kuvvetile çalışır.,»

«Lâkin din âlimleri, bağlarile imanın kudsiyetine, ehemmiyetine gayet büyük hâlel getirdiler; din, edebî, umumî muharebe meydanı oldu kaldı. Din aklın düşmanı, hayatın düşmanı, hakikatlerin zıddı, dervişlerin rehberi, atâlet ve cumûdun dostu, saâdet ve terakki yolunda en kuvvetli bir engel telkin ve telakki kılınır oldu. Şu halin tesirile "hayat-ı insaniye ile diyanet i semaviye arasında ebedi düşmanlık vardır., zan ve hayali her insanın kalbinde rusuh etti. İnsanlık âlemini bu belanın istila etmiş olmasından mes'ul ne semâvi şeriatlerdedir, ne de şeriatleri tebliğ eden nebilerdedir; kusur Kur'an'ı kerim'in beyanında «bağy neticesinde olarak ihtilafa düşen ehl-i ilimdedir. Âli'Imran suresi ayet 19 ان الدين عند الله الاسلام وما اختلف الذين اتوا الكتاب الا من بعدما جاءهم العلم بغيا بينهم Ayetin manası: Şüphe yoktur ki Allah indinde bir din vardır, o da din-i İslâm'dır. Kitab'a nâil olanlar bunda ihtilâf etmediler, yalnız hakikatı bildikten sonra, aralarında bağy ve hasedden naşi ihtilaf oldu.» (*Kava'id'i fıkhiyye* s. 155)

İman ve amel meselesi:

«İman, yalnız kalbinde mestur itikaddan, lisanda cari ikrardan ibaret telâkki etmek islâmiyetin fesadına sebep oldu. Çünkü güzel ahlâkı, güzel işleri, hayratı, hasenatı, faydalı hizmetleri ihmal edip, gönülde mestur itikada, lisanla söylenir ikrara kanaat etmek yolları açıldı. İnsanın necatine sebep kılınmış iman, yalnız itikaddan yalnız ikrardan ibaret olursa öyle iman insanın mağrurluğuna en büyük sebep olur. İnsanın gözünde hasenatın, hayratın ehemmiyeti kalmaz. Şerhlerin, fesadların, hiyanetin ağırlığı bulunmaz.»

«Amel imandan hariçtir, zaidir., demek gibi fena, kaba tâbir yerine "Amel imanın delilidir., demek lâzımdı. Bu âyetlerin hadislerin ibarelerine, naslarına daha ziyade uygun olurdu. Ehl-i İslâm hakkında daha faydalı olurdu. Şu hadislerin:

İmanın yetmiş dalı vardır, haya imandandır.

İmanın temeli sabr ve semahattir.

İman ve amel kardeştir, birbirlerinden ayrılmazlar.

Mümin, elinden, dilinden kimseye zarar gelmeyendir.

İman, nerede olursan ulu Tanrı'yı yanında bilmiş olmaktır.

Karşısındaki insanı kendisi gibi sevmeyen mümin olamaz.

İslâm iyi huydur.

Hakikat mânaları irade kılınıp söylenmiş hadisler iken ehl-i kelim bu hadisleri tahrif kılıp mecazî mânalara hamlettiler. (*Halk nazarına bir nice mesele*, s. 55)

Musa Carullah'a göre İslâm dini "rahmet-i ilâhiye," dinidir. Onda "kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz," esastır. Fakat cahil hocalar elinde dar çerçeveler içine sıkıştırılarak "molla dini," haline sokuldu. Ve bu sebeptendir ki, müsbet ilimlerle yetişmiş gençler dine yabancı kaldılar.

O der ki: "Hayatta her şey tabii tarzda başlayıp tabii tarzda bir terakki silsilesi üzre gider. Din de böyledir, ekonomi ve siyaset gibi insanların dini de gayet sade bir tarzda başlayıp sonra daima harekette bulunup bazan terakki bazan inhitat ederek bugünkü haline gelmiştir."

"Evet İslâm dini evrensel ve rahmet dinidir. Fakat bu hakikati meydana çıkarabilmek için Kur'an ile bugün arasına girmiş iskolastiklerden kurtararak doğrudan doğruya Kur'an vasıtasıyla hakikate erişmek gerektir." Musa Carullah sistemini böylece sağlam bir bilgi teorisiyle ele almayı özler. Ve bu maksatla Kur'an üzerinde elli yıl çalışarak ve Hindistan'lı Şah Veliyullah Dehlevi'nin felsefe sistemini esas edinerek arapça *Tafsîr al-Qur'an al-karîm* eserini yazmıştır. Hindistan'da bırakmıştır. Bir de Kur'an tercümesi vardır. Bu tercümeyi bulup bastırmak şu zamanda pek büyük bir hizmet olur.

Rahmetli Musa Carullah'ın felsefesini velev ana hatlariyle olsun böyle küçük bir yazıya sıkıştırmak eski tabirile pirinç üzerine Fatiha yazmak bile değildir. Bu küçük yazı o büyük ummandan ancak bir katredir.

Son asırda İslâm dinini çağdaş görüşle inceleyen üç müceddid: Cemalëddin Afgani, Muhammed Abduh, Musa Carullah'dır.

Bu izden yürüyenler de Mısır'da başlıca: Abdalkarim Maraği, Salim, Ferid Vecdi Abdarrazzak Badavi, Abu Rıda, İbrahim Mazkur, Abdarrahman Azzam'ler vardır. Bizde bu işi merhum Ziya Gökalp ele almıştı. Musa Carullahdan bahsederken eseri İslâm mütefekkirlerinden Ebu 'l-Alâ al-Maarrî (ölm. 1057), İbrahim Şâtibi (ölm. 1388), Şah Veliyullah Dahlavi (ölm. 1774) hatıra gelmektedir, ki o bunlarla en çok meşgul olmuştur.

Rahmetli Musa Carullah'ın eserlerini Prof. Zeki Velidi Togan'ın lutfu ile gözden geçirebildim. Bu lutuftan dolayı ona çok teşekkür ederim.

Eserleri :

1 — *Tarîh al-Qur'ân va'l-maşâhif* (arapçadır), Petresburg, 1915.

2 — *Rusya müslümanlarının üçüncü nedvesi*, Kazan, 1906.

3 — *Rusya müslümanlarının üçüncü nedvesinin zapt cerideleri*, Kazan, 1906.

4 — *Müslüman ittifakı'nın programı ve şerhi*, Petresburg, 1906.

5 — *İfādât al-kirām* (hadis ilmine dair, arapçadır), Kazan, 1906.

6 — *al-Muvāfaqāt* (İbrahim Şâtibi'nin bu isimdeki eserinin bir mukaddime ve şerhle neşri), Kazan, 1909.

7 — *Muvatta* (İmâm Mâlik'in bu isimdeki eserinin bir mukaddime ile mu-sahhah neşri), Kazan, 1910.

- 8 — *Şeriat niçin rüyeti itibar etmiş*, Kazan, 1910.
 9 — *Rahmeti ilâhiye burhanları*, Orenburg, 1911.
 10 — *İnsanların akidei ilâhiyelerine bir nazar*, Orenburg, 1911.
 11 — *Siyonizm*, 1911.
 12 — *Tîbat al-naşr fî qırâât al-^caşr* (Şamsaddin Muhammed al-Cazari'nin bu isimdeki eserinin arapça şerhi), Kazan, 1911.
 13 — *Nâzîmat az-zahr* (Şatîbî'nin bu isimdeki eserinin arapça şerhi), Kazan, 1912.
 14 — *Divân-ı Hâfız* (müntahab tercüme ve şerh), Kazan, 1912.
 15 — *Halk nazarına bir nice mesele*, Kazan, 1912.
 16 — *Istilahat esasları*, Petresburg, 1914.
 17 — *Mülâhaza* (İsmail Gaspıralı'nın vefatı dolayısıyla yazılmıştır.), Petresburg, 1915.
 18 — *Rusya islâmlarının 1917 senesi Moskova konferansı zabıtları* (Muhammed Yaroğlu Şakir ile birlikte), Petrograd, 1917.
 19 — *İslâm milletlerine arzolunan dini, edebi, ictimai ve siyasi meseleler*, Berlin, 1923.
 20 — *Fıkḥ al-Kur'ân*, (arapça) Petresburg, 1920-23, iki cild.
 21 — *Büyük Millet Meclisine müracaat*, Mısır, 1922.
 22 — *Ya'cüc*, Berlin, 1932.
 23 — *Ailede kadın*, Berlin, 1932.
 24 — *Tarihin unutulmuş sayfeleri* (Sultan Abdulaziz'in intiharı yahut katli), Berlin, 1932.
 25 — *al-Vaşı^ca fî naqd^c aqâ'd iş-şî^ca*, Mısır, 1935. (arapça)
 26 — *Nizâm at-taqvîm fî'l-İslâm*, Mısır, 1935. (arapça)
 27 — *Nizâm an-nasî^c inda 'l-crab*, Mısır, 1935. (arapça)
 28 — *Ayyâm hayât an-Nabî*, Mısır, 1935. (arapça)
 29 — *Şahîfat al-farâ d*, Pehubal, 1944. (arapça)
 30 — *al-Bank fî'l-İslâm*, 1946. (arapça)
 31 — *al-Qānuḥ al-madani fî'l-İslām*, Pehubal, 1946. (arapça)
 32 — *Şarf al-Qurân al-Karim*. Pehubal, 1944. (arapça)
 33 — *Hurūf avâil al-suvar*, Pehubal, 1944. (arapça)
 34 — *Tartîb as-suvar al-karîma ve tanasubuhâ fî'l-nuzûl, va fî'l-maşâhif*, Pehubal, 1944. (arapça)
 35 — *Tamîn al-hayât va'l-amlāk*, Pehubal, 1944. (arapça)
 36 — *Nizâm al-xilâfat al-islâmiya fî şurat at-tamaddun*, Pehubal, 1946 (arapça)
 37 — *Kitab as-sunna*, Pehubal, 1945. (arapça)
 38 — *Zekat*, Petresburg, 1916. (türkçe)
 39 — *Maide*, Petresburg, 1916. (türkçe)
 40 — *Meyyit yakmak*, Petresburg, 1916.
 41 — Şamsaddin Muh. Cazari'nin *Aqıla*, adlı eserinin arapça şerhi, 1911.
 42 — *Aile meseleleri*, Petresburg, 1918.
 43 — *Şeriat esasları*, Petresburg, 1916.
 44 — *Tafsîr al-Qurân al-Karîm*, (arapça olan bu eseri Merhum Hindistan'da bırakmıştır).
 45 — *Kur'ân* tercümesi, basılmamıştır.
 46 — *Al-Luzûmiyât*, Ebu 'l-Alâ al-Ma'arri'nin bu isimdeki eserinden muntahap şiirler, türçüme ve şerhleri. 1908.